

Walang “Kaunlaran” sa Kordi: Analisis Sa Chico River Pump Irrigation Project Ni Pangulong Rodrigo Duterte

John Carlo SANTOS

University of the Philippines – Los Baños

jssantos14@up.edu.ph

<https://orcid.org/0000-0002-8610-3830>

ABSTRAK

Inilatag sa papel na ito ang mga argumentong magpapatunay na walang kaunlarang hatid ang Chico River Pump Irrigation Project ni Pangulong Rodrigo Duterte taliwas sa ikinakampanya ng *Build Build Build Program* sa *Philippine Development Plan* at *Public Investment Program* ng National Economic Development Authority. Iniangkla ito ng awtor sa (1) mga panawagan at pampublikong pahayag ng Cordillera Peoples Alliance, (2) mga anomalyang nakayakap sa China Exim Bank Loan Agreement na sumusustena sa imprastrakturang CRPIP, at (3) mga niyuyurakang karapatan ng pambansang minorya na dapat ay pinoprotektahan ng Indigenous Peoples Rights Act of 1997.

Tinalakay nang husto ang kasaysayan ng konsepto ng “underdevelopment” ni Gustavo Esteva (2010) upang mapanindigan na ang CRPIP at ang BBB sa pangkalahatan ay hindi maka-Filipino, bagkus ay bunga ng neokolonyal na pag-iisip na mas pinatitindi pa ng relasyong Duterte-Tsina. Sa kongklusyon nakatala na ang pagpapakahulugan ni Duterte sa “kaunlaran” ay agresyon sa mata ng Kordilyera, pagpapatahimik sa tinig ng pambansang minorya, at pamimilipit sa kasaysayan ng pakikibaka pareho sa danas ni Macli-ing Dulag sa ilalim ng Diktaduryang Marcos. Gayundin, ang “tunay” na gawaing pampagpapaunlad ng pamayanan ay pagbibigay ng layang magpasiya para sa sarili at ng ganap na awtonomiya sa rehiyon ng Kordilyera.

Mga Susing Salita: kaunlaran, Kordilyera, Chico River, underdevelopment, Build Build Build, Duterte

Konteksto

“Chico River Project ahead of schedule.”

Ipinagmamalaki ng National Irrigation Authority na matatapos nang mas maaga sa target date ang Chico River Pump Irrigation Project. Isa ito sa 119 na proyekto ng Build, Build, Build Program¹ ng Rehimeng Rodrigo Duterte na naglalayong magsaayos ng irigasyon sa 8,700 hektaryang lupaing agrikultural sa mga bayan ng Tuao (Cagayan), Piat (Cagayan), at Pinukpuk (Kalinga) na mayroong higit 4,350 na pamilya ng mga magsasaka. Nangangako ang CRPIP na magbigay ng 8,700 na permanenteng trabahong lokal at na makatulong sa taunang pagpoproduk ng 36,217 metro toneladang bigas sa buong bansa.²

¹ Aika Rey, “Revise, Revise, Revise: Duterte’s Build, Build, Build List Evolving up to the End,” *Rappler*, Hulyo 20, 2021, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.rappler.com/business/duterte-build-build-build-program-evolving-list-moving-timelines-end-term/>.

² National Irrigation Administration, “NIA Chico River Ahead of Schedule,” *NIA*, Setyembre 5, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.nia.gov.ph/?q=content/nia-chico-river-project-ahead-schedule>.

Dalawang dam ang itatayo sa kahabaan ng Chico River–Upper Tabuk at Karayan. Ayon sa mga developer, bukod sa patubig ay mayroon pang murang suplay ng koryenteng mapakikinabangan dito ang Hilagang Luzon kasama ng mga pump house, sub-station, transmission line, diversion main canal, lateral canals, appurtenant structures, service/access road, at terminal facilities para sa tuluyang ekonomikong kaunlaran.³

Subalit kahit malusog ang mga pangako ng CRPIP ay aktibo pa rin itong tinututulan ng grupo ng mga katutubong naninirahan sa baybayin ng Chico River. Ayon sa Cordillera Peoples Alliance, hindi kinonsidera ng pamahalaan ang “pangkalahatang” development plan ng Chico River. Hindi umano sustainable at feasible ang proyekto. Masisira ng CRPIP ang natural na daloy ng tubig sa dagat at sa panahon ng tag-init ay mag-iimbak lamang ito ng maraming tubig na magiging sanhi ng tagtuyot sa mabababang lugar na malayo sa Chico River.⁴

Bukod dito, idiniriin ng CPA na walang nangyaring konsultasyon sa hanay ng mga katutubong palalaysin at mawawalan ng lupa, kultura, kasaysayan, at pamumuhay. Anila:

The CRPIP is an outright violation of our right to Free Prior and Informed Consent (FPIC), right to our ancestral lands including the Chico River, and the right to self-determination. The project falls within the ancestral domain of the indigenous peoples in Kalinga but no FPIC from the communities was secured for the project before the loan agreement was signed on April 10, 2018. **The indigenous communities affected by the project and the local government units (LGUs) in Kalinga have not been consulted and were totally unaware of the project until after the loan agreement was signed.** LGUs were not provided with any documents pertaining to the project [akin ang diin].⁵

Noong 2018, sa pagdiriwang ng International Day of the World Indigenous Peoples, sinabi ni CPA Secretary General Bestang Dekdeken na ang mga proyektong “pangkaunlaran” ng Rehimeng Duterte, gaya ng CRPIP, ay naghahatid lamang ng kabalintunan–na ang sinasabing “kaunlarang bayan” ay pangmalawakang takot, opresyon, agresyon, pagbabalubas sa karapatan, at militarisasyon para sa mga katutubo ng Kordilyera. Ani Dekdeken,

Widespread terror against the indigenous peoples is unleashed by the government forces in connivance with big corporations to silence the strong opposition against development aggression or attacks on land, life, and rights. The Duterte administration is clearly in cahoots with the mining and energy corporations, with the anomalous funding from foreign loans, to destroy our ancestral lands and attacks the indigenous peoples.⁶

Sumisigaw din ang mga miyembro ng pangkat-etnikong Naneng, Dallak, at Minanga sa Bayan ng Tabuk. Iginigiit nila na ang paglalagakan ng Upper

³ National Irrigation Administration – Cordillera Administrative Region, “Chico River Pump Irrigation Project Rises in Kalinga and Cagayan,” *NIA*, Hunyo 8, 2018, inakses noong Enero 10, 2022. <http://car.nia.gov.ph/?q=content/chico-river-pump-irrigation-project-rises-kalinga-and-cagayan>.

⁴ Cordillera Peoples Alliance, “Chico River Pump Irrigation Project Loan Agreement, A Sell-out of Ancestral Land and Philippine Sovereignty,” *Cordillera Peoples Alliance*, Marso 7, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.cpaphils.org/crPIP.html>.

⁵ Cordillera Peoples Alliance, “Chico River Pump.”

⁶ Cordillera Peoples Alliance, “Cordillera IPs Intensify the Fight Against Tyranny to Defend Ancestral Land, Life, and Rights,” *Cordillera Peoples Alliance*, Agosto 6, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.cpaphils.org/cordillera-ips-intensify-the-fight-against-tyranny-to-defend-ancestral-land-life-and-rights.html>.

Tabuk Dam ay tahanan ng mga yumaong ninuno at ang lupa’y pagmamay-ari ng pamayanan:

This land is the source of our living and where they buried our ancestors. Those who decided on the pursuance of the dam are the people from our sub-tribes who are not directly affected. It is very much unfair that other people will be decided for us who own the parcels of that land, and this is against our human rights; beside we have the right to be secured of our properties.⁷

Isa pang hámong sinusuong ng grupo ay ang anomalya sa pondo na inutang ng pamahalaan sa People’s Republic of China. CRPIP ang flagship loan project ng Tsina sa BBB. Ayon sa NIA, P3.6 bilyon sa P4.3 bilyong-proyekto ang inutang ng Filipinas sa China Export-Import Bank. At para umusad ang kasunduan ay pumayag si Pangulong Duterte sa hiling nitong magkaroon ng confidentiality clause—pawang mga limitadong detalye (na may mutual approval) lamang ang maaaring ilabas at iulat sa bayan.⁸

Agad kinuwestiyon ng CPA at ni Makabayan Bloc Representative Atty. Neri Colmenares ang naturang kasunduan habang itinatampok ang bisa ng Freedom of Information. Binigyang-empasis niya ang ilang probisyon sa isinapublikong kasulatan gaya ng waiver of sovereign immunity sa patrimonial assets at assets dedicated to commercial use. Ani Colmenares, “collateral damage” ang ipinapaliwanag dito na sa pagkakataong hindi makabayad ang Filipinas ay maaaring isa sa teritoryo nito ang ibigay “to satisfy the Lender”.⁹ Gayundin, nilinaw ng Tsina na China International Economic and Trade Arbitration Commission sa Beiiing ang tanging may kapangyarihang maglitis ng anumang di pagkakasunduan sa hinaharap.¹⁰

Hayagang isinusuko ni Pangulong Duterte ang Chico River at ang West Philippine Sea. “The loan is debt trap,” wika pa ng CPA.¹¹

Suliranin

Ayon sa National Economic Development Authority, BBB ang sumasaklaw sa mga programa, aktibidad, at proyektong nasa 2017-2022 Public Investment Program na nakakabit sa Philippine Development Plan—ang blueprint ng sosyoekonomikong kaunlaran ng Filipinas. Nakasaad dito, gaya ng sa CRPIP, ang mga layunin ng gobyerno: pagbababa ng bahagdan ng mga mahihirap, paglikha ng mas maraming trabaho, pagpapabuti ng seguridad, at pagpapayama’t pangangalaga sa kalikasan. At upang maisakatuparan ang mga

⁷ SunStar, “Tribes Oppose Dam Project in Chico River,” *SunStar*, Mayo 4, 2017, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.sunstar.com.ph/article/139951/Business/Tribes-oppose-dam-project-in-Chico-River>.

⁸ Nilagdaan ang kasunduan noong Abril 10, 2018. Huli na nang lumabas ang dokumento sa website ng Department of Finance at National Economic Development Authority – Marso 20, 2019 – kapuwa sa bisa ng Freedom of Information.

⁹ “Article 8,” *Preferential Buyer’s Credit Loan Agreement on the Chico River Pump Irrigation Project between The Export-Import Bank of China as Lender and the Government of the Republic of the Philippines, Acting By and through the Department of Finance as Borrower*, Abril 10, 2018, dinownload noong Enero 10, 2022. <https://www.dof.gov.ph/download/loan-agreement-on-the-chico-river-pump-irrigation-project/>.

¹⁰ Louie Encabo, “Understanding The Problematic Chico River Pump Irrigation Project,” *The Defiant*, Abril 5, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://thedefiant.net/understanding-the-problematic-chico-river-pump-irrigation-project/>.

¹¹ Cordillera Peoples Alliance, “Chico River Pump.”

plano, kinikilala ng pamahalaan na pagpapaunlad ng imprastraktura ang susi para rito. Karugtong pa, nakikinita ni Duterte na magiging “Golden Age of Infrastructure” ang kaniyang rehimen.¹²

Sa unang silip ay tila makulay ang nilalaman ng PDP at BBB na nagnanais ng inklusibong pananagumpay na mayroong malasakit, pagbabago, at patuloy na pag-unlad.¹³ Subalit paano kinokonsidera ng plano ang kalagayan at panawagan ng Kordilyera? Taliwas kasi sa tinuran ng NEDA, ang kaunlara’y “kasakiman” sa mata ng pambansang minorya. Ang tagumpay nila’y “pagpapahirap” at “pagbubukod” sa mga nabuhay sa piling ng Chico River. At ang pagpapatuloy ng CRPIP sa lupang ninuno ay pagpapatahimik sa mga tinig at pamimilipit sa kasaysayan ng pakikibaka ng Kordilyera limang dekadang nakaraan, sa pamumuno ni Macli-ing Dulag na tumindig laban sa kaparehong di-makatao at di-makakalikasang proyekto.

Chico River Pump Irrigation Project

“Watershed Cradle of Northern Luzon” ang tawag sa Cordillera Administrative Region sapagkat dito nananahan ang labindalawang pangunahing river basins na nakapag-iimbak ng ubod nang laking bolyum ng tubig pang-irigasyon at pang-koryente. Mayroon itong sukat na 18,293 kilomentro-kuwadrado, sapat para masuportahan ang Luzon Power Grid.¹⁴

Sa tuluyang pag-aaral ng Department of Environment and Natural Resources, 2017 nang mapormalisa ang Integrated Management and Development Master Plans for the Abra, Agno, and Cagayan River Basins. Ani DENR, malaki ang maiaambag ng plano para mapangatawanan ng CAR ang pagiging “Watershed Cradle” ng Filipinas, partikular sa Rehiyon ng Ilocos, Lambak ng Cagayan, at Gitnang Luzon.

Prayoridad na basin ang Cagayan kaya nangangailangan umano ito ng masidhing pangangalaga at mga gawaing pampagpapaunlad. Sabihin pa, mainam na mautilisang mabuti ang biyaya ng kalikasan upang mapakinabangan ng mga magsasaka sa Hilagang Luzon.¹⁵

Magkagayo’y maitutulak ang isa sa unang labing-apat na proyekto ng BBB: Chico River Pump Irrigation Project. Layon nitong magsuplay ng tubig “for irrigation through the construction of new diversion and canal systems, to increase agricultural productivity, and farmer’s income and to generate employment.”¹⁶

Bagaman nasimulan nang saliksikin ang Chico River ng National Power Corporation (1962), United States Bureau of Reclamation (1965), Lanmayor

¹² National Economic and Development Authority, *2017-2022 Public Investment Program* (National Economic and Development Authority, 2018), dinownload noong Enero 10, 2022. <https://neda.gov.ph/2017-2022-public-investment-program/>.

¹³ *Philippine Development Plan 2017-2022* (National Economic and Development Authority, n.d.), dinownload noong Enero 10, 2022. <https://pdp.neda.gov.ph/updated-pdp-2017-2022/>.

¹⁴ *Cordillera Regional Development Plan 2017-2022* (Cordillera Administrative Region, n.d.), dinownload noong Enero 10, 2022. <https://car.neda.gov.ph/tag/regional-development-plan-2/>.

¹⁵ River Basin Control Office, *Cagayan River Basin* (Department of Environment and Natural Resources, n.d.), inakses noong Enero 10, 2022. <https://riverbasin.denr.gov.ph/river/cagayan>.

¹⁶ National Irrigation Administration, “NIA Chico River Ahead.”

International (1973)¹⁷, Kalinga Hydropower Inc. & DPJ Engineering and Consultancy (2011)¹⁸, binitawan pa rin ito ng pamahalaan sapagkat patuloy ang pagtutol ng mga mamamayang nakatira sa piling ng Cagayan River Basins. At nitong 2017 nga, sa unang taóng pamamahala ni Duterte at sa paglulunsad ng PDP-BBB masigasig na ginising ang natutulong na proyektong Chico River. Ani NIA Administrator Gen. Ricardo Visaya (Ret.), prayoridad ng pangulo na magkaroon ng “mas magandang buhay” ang mga magsasaka. Tinalikdan niya ang usapin ng politika¹⁹ para mapaangat ang pamumuhay sa bulubundukin ng Kordilyera:

The President saw the need for the initiative, giving a major project that had been stalled for over 10 years and setting aside politics in the picture and simply pursuing the goals of the administration to give the farmers a better life.²⁰

Dalawang planong hydropower plants ang itatayo sa kahabaan ng Chico River—Upper Tabuk at Karayan Dam. Tatamaan ng parehong dam ang kinokontes na lupang ninuno ng mga minoryang etniko (Naneng, Dallak, Minanga) ng Mountain Province at Kalinga.

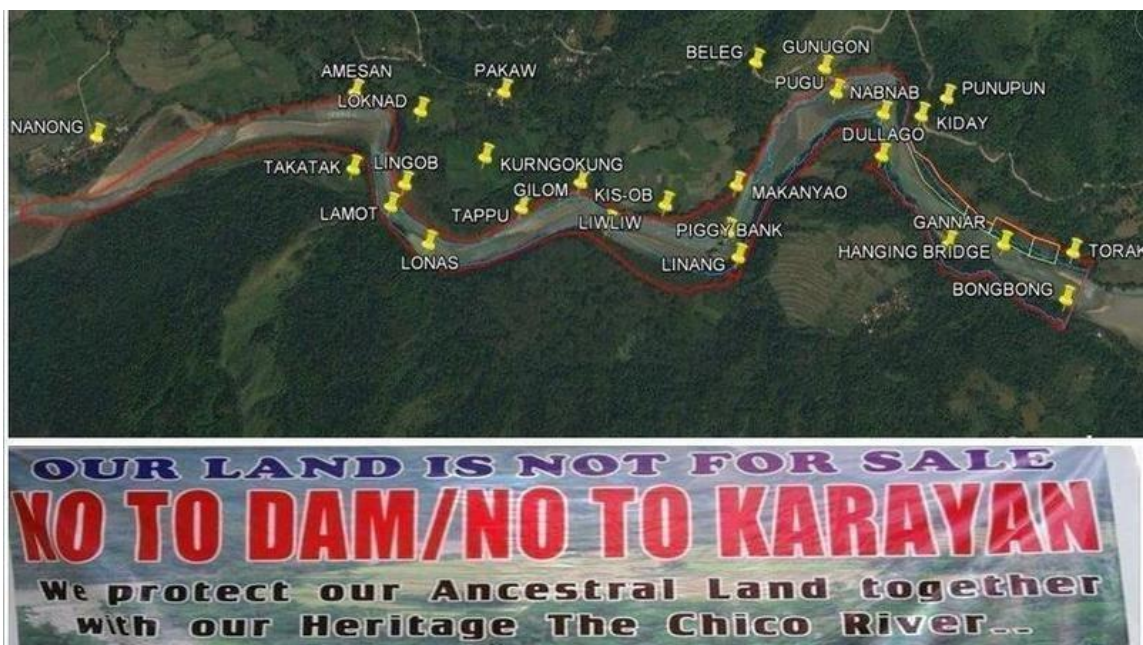
Upper Tabuk Dam, na tutumbok sa Bayan ng Dupag, ang inaasahang maghahatid ng irigasyon sa hagdang palayan at sakahan sa Kalinga. Ang bolyum ng tubig na ilalagak dito’y inaasahang makapagpapadoble ng suplay ng palay sa Hilagang Luzon. Samantala, ang Karayan Dam naman, na itatayo sa mismong dagat na sakop ng Bayan ng Lucog, ang mag-aambag ng higit 3.7 bilyong galon ng tubig sa itaas at ibabang mga komunidad ng Kordilyera at mga karatig-rehiyon. Magsasanib-puwersa ang Upper Tabuk at Karayan para makapagprodus ng murang koryente sa mga magsasaka.

¹⁷ Patricio Guyguyon, “History of Chico River Project,” *Philippine Political Science Journal* vol. 6, no. 9. (1979): 109-114, doi: [10.1080/01154451.1979.9754049](https://doi.org/10.1080/01154451.1979.9754049)

¹⁸ Karlston Lapniten, “‘The River Will Bleed Red’: Indigenous Filipinos Face Down Dam Projects,” *Mongabay: News & Inspiration from Nature’s Frontline*, Pebrero 26, 2021, inakses noong Enero 10, 2022. <https://news.mongabay.com/2021/02/the-river-will-bleed-red-indigenous-filipinos-face-down-dam-projects/>.

¹⁹ “Nangungutang na loob” naman ang tugon dito ni Cagayan Governor Manuel Mamba sa groundbreaking ceremony ng CRPIP. Aniya, “Please extend to President Duterte our thankfulness because he did not see politics in the picture. He only got 2,000 votes in Cagayan, yet he gave this project.” Nasa National Irrigation Administration – Cordillera Administrative Region, “Chico River Pump.”

²⁰ National Irrigation Administration – Cordillera Administrative Region, “Chico River Pump.”

Larawan 1: No To Dam/No To Karayan Change.org Petition²¹

Upang mapondohan, nakipagkasundo ang Filipinas sa China para mangutang ng \$62,086,837.82 o katumbas ng 85% ng total contract price ng CRPIP. Nilagdaan ang loan agreement noong Abril 10, 2018 nina Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of China Zhao Jianhua at Department of Finance Secretary Carlos Dominguez III.²²

Nasa 2% per annum ang interest rate ng loan at dalawampung taóng maturity period na may pitong taóng grace period. Dagdag pa, magbabayad ang Filipinas ng \$186,260.51 na management fee tatlung araw matapos malagdaan ang kontrata, hiwalay sa nakaindikang commitment fee, 0.3% per annum. Hindi rin magbabayad ng buwis ang Tsina at sila ang pipili ng kontraktor na magtatapos ng proyekto sa Kordilyera.

Nasa Artikulo 8.1 ng kasunduan mababasa ang “waiver of immunity”:

8.1 Waiver of Immunity. The Borrower hereby irrevocably waives any immunity on the grounds of sovereign or otherwise for itself or its property in connection with any arbitration proceeding pursuant to Article 8.5 hereof or with the enforcement of any arbitral award thereto...²³

“Pandedehado” ang gayong waiver of immunity, sa pagtatasa ni Retired Justice Antonio Carpio, dahil nagsasabi itong sa pagkakataong hindi makabayad ang Filipinas sa loob ng maturity period, anumang teritoryo’y maaaring kamkamin ng Tsina bilang kapalit:

In case of default by the Philippines in the repayment of the loan, China can seize, to [satisfy] any arbitral award in favor of China,

²¹ “No to the Chico River/Karayan Dam Project!,” *Change.org*, n.d, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.change.org/p/no-to-the-chico-river-karayan-dam-project>.

²² Pending pa rin sa Freedom of Information website ang hiling ni Filipino Investigative Journalist Raissa Robles na mabasa ang Preferential Buyer’s Credit Loan Agreement on the Chico River Pump Irrigation Project noong Hulyo 1, 2021. Kinansela na ng FOI ang hiling ni Robles noong Setyembre 24, 2021. Nasa Freedom of Information Philippines, *Preferential Buyers’ Credit Loan Agreement on the Chico River Pump Irrigation Project*, Marso 18, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.foi.gov.ph/requests/aglzfVmb2ktcGhyHQsSB0NvbnRlbnQiEERPRi0wMjUwNzM5NTQyNzYm>.

²³ “Article 8,” *Preferential Buyer’s Credit Loan*.

patrimonial assets and assets dedicated to commercial use of the Philippine government.²⁴

Pareho ang sentimiyento ni Colmenares na binansagan ang agreement na debt trap, gaya isyu ng Hambantota Port sa Sri Lanka noong 2017²⁵ at iba pang bansang Afrikanong di nakabayad sa mapanggipit na pautang ng Tsina.

Bagaman dinepensahan ng DOF ang loan at nanigurado silang walang debt trap²⁶, patuloy pa rin ang pagkuwestiyon dito ng mga kongresista at taumbayan lalo na’t inookupahan ngayon ng Tsina ang West Philippine Sea kahit na nasa loob ng Philippine Exclusive Economic Zone. Ang pangamba’y ang posibilidad na mapasakamay ng dayuhang bansa ang mga islang mayaman sa mineral, langis, at lamang-dagat na rekursong pampamayanan ng mga Filipino. Hindi dapat balewalain datapuwa’t susog ni Colmenares, hindi tiyak kung kakayanin ng Filipinas na magbayad ng panibagong utang sa loob ng dalawampung taon.

Samantala, nasa Artikulo 8.4 at 8.5 mababasa ang pagkakasundong Tsina ang natatanging bansang may hawak ng anumang desisyong legal hinggil sa loan agreement.

8.4 Governing Law. This Agreement as well as the rights and obligations of the Parties hereunder shall be governed by and construed in accordance with the laws of China.

8.5 Any dispute arising out of or in connection with this Agreement shall be resolved through friendly consultation. If no settlement can be reached through such consultation, each party shall have the right to submit such dispute to the China International Economic and Trade Arbitration Commission (CIETAC) for arbitration. The arbitration shall be conducted in accordance with the CIETAC’s arbitration rules in effect at the time of applying for arbitration. The arbitral award shall be final and binding upon both Parties. The arbitration shall take place in Beijing.²⁷

Sa puntong ito, tanging batas ng nagpapautang (Tsina) ang masusunod sa sandaling mayroong hindi mapagkakasunduan habang may bisa pa ang nilagdaang kontrata. Sa Beijing lamang din maaaring dinggin ang anumang sigalot, petisyon, at arbitrasyon hinggil sa CRPIP.²⁸

Ang naturang probisyon ang nagpapamalas ng mahigpit na pagkakatali ng Filipinas sa Tsina. Nawawala ang kasarinlan ng bansa sapagkat sa halip na

²⁴ Jomar Canlas & TMT, “SC Justice Cautions Govt on China Loan for Chico Dam,” *The Manila Times*, Marso 25, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.manilatimes.net/2019/03/25/news/top-stories/sc-justice-cautions-govt-on-china-loan-for-chico-dam/530357>.

²⁵ Ankit Panda, “Sri Lanka Formally Hands Over Hambantota Port to Chinese Firms on 99-Year Lease,” *The Diplomat*, Disyembre 11, 2017, inakses noong Enero 10, 2022. <https://thediplomat.com/2017/12/sri-lanka-formally-hands-over-hambantota-port-to-chinese-firms-on-99-year-lease/>.

²⁶ Nilinaw ito ni DOF Assistant Secretary Tony Lambino. Aniya: “We do that with all our loan agreements, because foreign governments, even the World Bank or ADB, will not allow us to borrow money if we will not waive the immunity of the sovereign from being sued. They will have nothing to hold on to. That is why for any loan agreement, we waive the right of the state not to be sued.”

Nasa ABS-CBN News, “Debt trap? Finance dept defends Chico River loan deal with China,” *ABS-CBN News*, Marso 8, 2019, inakses noong Enero 10, 2022. <https://news.abs-cbn.com/video/business/03/08/19/debt-trap-finance-dept-defends-chico-river-loan-deal-with-china>.

²⁷ “Article 8,” *Preferential Buyer’s Credit Loan*.

²⁸ “Article 8,” *Preferential Buyer’s Credit Loan*.

maging government-to-government ang kasunduan, gaya ng mahabang panahong relasyon sa Japan at Amerika, ang CRPIP loan agreement ay nagmistulan talagang mayroong borrower-lender relationship na tanging ang nagpautang ang may kakayahang maggiit ng mga probisyon kapalit ng kawalang-karapatan ng nangungutang na bansa.

Tinutunaw ng waiver ang kasarinlan ng Filipinas at nang dahil sa proyekto sa Chico River (na ang ideya’y mas mabibigay ng mas malaya at maalwang pamumuhay sa mga Filipino) ay mas sumisikip pa ang lubid na sumasakal sa bayan. Bukas-palad na inanyayahan ni Duterte ang Tsina na manguna sa pagdedesisyong panteritoryo—maaari nilang kamkamin ang anumang bahagi ng teritoryo ng Filipinas para mabayaran ang gastusin sa CRPIP—na tinututulan na nga ng mga katutubo’y hindi pa kumakatawan sa makataong diwa ng kaunlaran.

Dobleng-pasakit ang loan agreement para sa Kordileryang mahabang panahon nang naghahanap ng kalayaan at kaunlarang nakabatay sa tradisyon at kultura ng mga kabahagi ng lipunan. Doble, sapagkat bukod sa katotohanang pamahalaan lamang ang nagpapasiya sa kabutihan ng Chico River ay nagpapasok pa ito ng isang mapanupil na aktor na sisiil sa katayuan ng mga katutubo: neokolonyalismo. Kung ititipa din ang pagpayag ng kampo ni Duterte na Tsina ang mamimili ng kontraktor para sa proyekto at na hindi sila magbabayad ng anumang buwis, masasabi ngang one-sided ang loan agreement at na dayuhan ang may pinakamalaking benepisyong makakamkam kahit na nakasaad sa orihinal na krokis ng BBB ay para ito sa “kaunlaran” ng mga mamamayan.

Konsepto ng Kaunlaran

Ayon kay Gustavo Esteva, isang Mehikanong iskolar, ang konsepto ng kaunlaran—“development” at “underdevelopment”—ay pinalakas at “inimbento” ng Amerika matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig para magamit na aparatong makapagpapanatili sa kanila sa pinakamataas na kapangyarihan sa buong mundo. Batayan ng kaniyang asersiyon ang inaugural speech ni dating Pangulong Harry Truman noong 20 Enero 1949:

We must embark, [President Truman said] on a bold new program for making the benefits of our scientific advances and industrial progress available **for the improvement and growth of underdeveloped areas.**

The old imperialism – exploitation for foreign profit – has no place in our plans. What we envisage is **a program of development based on the concepts of democratic fair dealing** [akin ang diin].²⁹

Hindi si Truman ang unang gumamit ng mga salitang development at underdevelopment pero nagkaroon ang mga ito ng bagong konteksto noong 1949. Tulad ng ubod ng “White Man’s Burden” ni Rudyard Kipling noong 1899, ipinamamalas ni Truman na tungkulin ng mga Amerikano na paunlarin ang mga bansang “underdeveloped” o yaong mga lugar na ang yaman ay di ‘sing tulad ng sa Amerika. Tuwirang ipinoposisyon ni Truman ang kaniyang sarili bilang pinuno ng bansang pinakamakapangyarihan, pinakamaunlad, at pinakamasagana. Bumuo rin ito ng sariling istandard at dikotomiyang

²⁹ Gustavo Esteva, “Development,” *The Development Dictionary, n. A Guide to Knowledge as Power*, inedit ni Wolfgang Sachs (Zed Books, 2010): 1.

pandaigdig na kagyat na umuri sa mundo kung sino ang “first” world, “third” world, maunlad, at di maunlad. Banggit pa ni Esteva, sa isang iglap, dalawang bilyong tao ang naging underdeveloped kasabay ng biglaang pananaguyod ng Amerika sa politikal na ispektrum.³⁰

Isa pang makakatas sa talumpati ay ang pananaw sa konsepto ng kaunlaran na tila “one-size fits all”. Tinatayang ang prayoridad ng mundo ay nararapat lamang na wangis ng sa kanila o dili kaya’y nakakapit at sumusunod sa istandard ng Amerika. Alalaong-baga, maaabot lamang ng isang bansa ang kaunlaran kung magpapagabay ito sa kanila. Ipinangangaral ni Truman na tanging ang pagpapasakop sa karanasan at katuruan ng maunlad na bansa ang susi para umahon sa underdevelopment. Sa madaling sabi, hayagang ginagamit ang konsepto ng kaunlaran bilang paraan ng pananakop, o imperyalismo, sa bagong siglo.

Maaari ring ipalagay na “ipinoprogramang kaunlaran” ang mga naunang talâ. Ipinoprograma (o “minamanupaktura” kung kakabigin ang teorya nina Herman at Chomsky³¹), sapagkat teknikal ang lapit na animo’y linear, komon, at iisa lamang ang solusyon sa lahat ng suliraning pangkaunlaran. Gayundin, nakasentro itong higit sa industriya, ekonomiya, at pamamahala, sa halip na sa mamamayang dikretang naapektuhan ng anumang pagbabagong panlipunan.

Sa kabilang banda, mayroon namang inihahaing realidad ang pahayag ni Truman. Matapos ang ikalawang digmaang pandaigdig at ang panahon ng kolonyalismo, sari-saring suliraning pangkahirapan ang sumulpot sa buong mundo. Ayon sa Peace Corps, Point Four Program, War on Poverty, at Alliance for Progress ng Amerika Latina, hinalinhan lamang ng “underdevelopment” ni Truman ang suliraning matagal nang nariyan: backwardness o poverty. Anila, ang mga atrasado at mahihirap na bansa ay “...due to past lootings in the process of colonization and the continued raping by capitalist exploitation at the national and international level.”³² Isinasambulat ng “underdevelopment” ang tunay na kalagayang sosyopolitikal ng daigdig at ang mga “developed” na bansa gaya ng Amerika ang sanhi kung bakit mahirap, “underdeveloped”, ang laksang mga maliliit na bayang gaya ng Filipinas.

Sa parehong baybaying pangkasaysayan din tinatanaw ng Unibersidad ng Pilipinas Departamento ng Pagpapaunlad ng Pamayanan ang simulain ng mga gawaing pampagpapaunlad. Sa pagsilang ng konsepto ng mga bansang developed at underdeveloped mabubuo ang internasyonal na kilusang para sa “genuine” community development at ilalarawan bilang:

a process of social action in which people of the community organize themselves for planning and action; define their common and individual needs and problems; execute these plans with a maximum reliance upon community resources; and supplement these resources, when necessary, with services and materials from governmental and non-governmental agencies outside of the community.³³

³⁰ Esteva, “Development,” 2.

³¹ Edward Herman & Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (Pantheon, 2002).

³² Esteva, “Development,” 7.

³³ Ma. Corazon Jimenez-Tan, *Community Development: A Practice and A Discipline* (University of the Philippines College of Social Work and Community Development, 2015): 59-83.

Yayakapin ng Filipinas ang mga kilusang pampagpapaunlad at pangungunahan ito ng pamahalaan. Sa katunayan, ang 1954 Community Development Planning Council nga'y popondohan pa ng Amerika. Sa ilalim ng pamumuno ni dating Pangulong Ramon Magsaysay iluluwal ang Philippine Community Development Plan na umano'y magsusulong sa mga programang pangkahirapan. Magbibigay rin ito ng akses sa mga batayang pangangailangan ng mga mamamayan at ibababa sa lokal (barangay at/o baryo) ang kontrol sa mga piling pinagkukunang-yaman. Iaadap ang community development framework hanggang sa pagtatatag ng 1966 Philippine Arm on Community Development (dating Presidential Assistant on Community Development) at 1976 Ministry of Human Settlements ni dating Pangulong Ferdinand Marcos—mga opisinang parehong nangangkong maghahatid ng serbisyong pambayan—mga programang tiyak umanong magpapaunlad sa kahirapang nananalaytay sa mahabang kasaysayan ng bansa datapuwa gagampan ng kabalintunaang papel.

Agresyong Pangkaunlaran sa Kordilyera

Siglo na ang haba ng pakikibaka ng Kordilyera para sa ganap na kaunlaran na hanggang ngayo'y hindi pa rin nakakamit at nabibigyan ng kaukulang pansin. Maiuugat pa ito sa marhinalisasyong naranasan nila noong panahon ng kolonyalismong Espanyol nang ireorganisa ang mga komunidad para maging mala-plaza complex at nang itaboy ang mga katutubong Filipino papalabas ng mga encomienda at hacienda. Tinunaw ng mga kolonisador ang kaayusang barangay para mailagay sa “sentro” ang simbahan at kolonyal na pamahalaan na ang tuon ay implementasyon ng batas-banyaga, paniningil ng buwis, sapilitang paggawa, panlipunang kontrol, Kristiyanisasyon, at pagtititulo at pangangamkam ng mga lupang katutubo.

Dulot ng reducción at militarisasyon sa kapatagan mapipilitang lisanin ng mga mamamayan ang lupang kanilang sinilangan. Ang mga Ifugao, halimbawa, ay aakyat ng Kordilyera para bumuo ng nakapagsasariling pamayanang di-kolonyal. Makapagdedebelop sila rito ng bayang tumutugon sa araw-araw nilang pamumuhay na nakabatay sa kalikasan. Masusustena nila ang katutubong kultura, tradisyon, kasaysayan, pati pilosopiyang ekonomikal at politikal. Sa katunayan, sasabihin ng antropologong si Stephen Acabado na ang Banaue Rice Terraces ay manipestasyon ng aktibo, malaya, at maunlad na pamumuhay ng mga katutubong umakyat sa bulubundukin upang tutulan ang nanggigipit na pamahalaang Espanyol sa kapatagan.³⁴

Malalim ang relasyon sa kalikasan ng mga pangkat sa Kordilyera, partikular ng mga Ifugao at Kalinga. Hayag itong mababasa sa mga Ulallim,³⁵ Hudhud,³⁶ at iba pang kuwentong bayang ipinapasang salimbibig ng mga mamamayan. Malinaw ang deskripsiyon nila sa mga likas na yamang kinukultiba at pinangangalagaan sapagkat pamana ng pinuno at biyaya ng mga

³⁴ Stephen Acabado, “The Archaeology of Pericolonialism: Responses of the “Unconquered” to Spanish Conquest and Colonialism in Ifugao, Philippines,” *International Journal of Historical Archaeology* (Springer, Abril 08, 2016).

³⁵ Ang Ullalim ay epiko ng mga Kalinga na tungkol sa paglalakbay at pakikipagtunggali ng bayaning si Banna. Naglalaman ito ng mga detalyadong paglalarawan sa komunidad, kultura, kasaysayan, tradisyon at pamumuhay ng mga Kalinga.

³⁶ Ang Hudhud ay epiko ng mga Ifugao. Gaya ng Ulallim, tungkol din ito sa paglalakbay ng bayani (Aliguyon) at paglalarawan sa komunidad ng mga ninunong Ifugao. Sa mga epikong gaya ng Hudhud mababakas ang mayamang tradisyon ng mga pangkat-etniko sa Filipinas na inaawit sa kani-kaniyang wikang bernakular.

pinaniniwalaang bathala. “Ang lupa ay buhay”, sabihin pa. Sa mga naisagawang etnoarkeolohikal na pananaliksik maiintindihan ang labis na pagpapahalaga ng Kordilyera sa palay, tubig, at relihiyon habang ginagabayan ng mga pinunong *pangat*.

Tinawag na Ygollotes o Igorot, ang mga mamamayan ng Kordilyera ay makailang-ulit na inilarawan bilang mayaman komunidad na mayroong matabang lupain at malamig na klimang mainam tamnan ng palay at lamanlupa. Ayon din sa mga talâ ni William Henry Scott, ang yaman sa Kordilyera ay nasusukat sa mga pinoprotektahan nitong minahan sa kabundukan at mga ani ng hagdanang palayan.³⁷

Bukod dito, masidhi rin ang pagnanais ng nila sa pagkakaroon (at pagpapanatili) ng malalim at malayang relasyon sa kapuwa at karatig-komunidad, magkagayon ay ang mayamang tradisyon ng *bodong* o peace pact.³⁸

Para idiskredit ang animo’y “kaunlaran” ng mga pamayanang di-kolonyal sa Kordilyera, patuloy na iginigiit ng mga Espanyol na walang maayos na pamumuhay sa labas ng sentro. Ikaklasipika ng mga kolonisador ang Kordilyera bilang pamayanang “labas” na anti-Kristiyano (“ang hindi Kristiyano ay hindi Filipino”) na kung mamuhay ay barbaro–namumugot ng ulo, dumudukot at pumapatay ng kapuwa, at naniniklab ng digmaan sa mga tagapatag.³⁹ Manunuot gayon ang pagkakahating panlipunan at ang dikotomiyang sentro-gilid/loob-labas dahilan ng pagbubukod sa mga katutubo sa konsepto ng nacion mula siglo-16 hanggang kasalukuyan.

Ang pangyayaring ito ang magiging simulain ng pagkasadlak ng Kordilyera bilang “minority”, ani Dr. Roderick Javar at John Carlo Santos. Hindi lamang sila isasantabi, bagkus ay mamarkahan ding kaaway ng pamahalaan at ng mayoryang pamayanang Kristiyano.⁴⁰ Sa mga tekstong Iloko at karatig-bayan pa nga gaya ng *Biag ni Lam-ang* ituturing na katunggali ng bayani at ng ganap na kaunlaran ang mga Igorot o yaong mga naninirahan sa bulubundukin:

38 At kaagad naman niyang nasilayan
ang bungo ng Ama na Pinanggalingan,
tinusok ng tagdan ng mga batekan,
at ipinagitna niyong pagdiriwang.

39 “Aking kaharap, Igorot na batekan,
naparito ako’t magtatanong lamang,
nais kong malaman, ano’ng kasalanan
niyong aking Ama na Pinanggalingan,
na kinailangan niyang pagbayaran.”⁴¹

³⁷ William Henry Scott, “Northern Luzon,” *Barangay: Sixteenth Century Philippine Culture and Society* (Ateneo de Manila University Press, 1994): 257-271.

³⁸ Acabado, “The Archaeology of Pericolonialism”; William Longacre & James Skibo, “An Introduction to Kalinga Ethnoarchaeology,” *Kalinga Ethnoarchaeology: Expanding Archaeological Method and Theory* (Smithsonian Institution Press, 1994): 1-12; William Henry Scott, *The Discovery of the Igorots: Spanish Contacts with the Pagans of Northern Luzon* (New Day Publishers, 1974).

³⁹ Scott, “Northern Luzon,” 258-259.

⁴⁰ Roderick Javar & John Carlo Santos, “Silang Mga Isinasantabi’t Patuloy na Nilulupig: Ang mga Katutubong Pamayanan sa Ilalim ng Duterteismo at Diktadurang Marcos,” *Babala ng Pantayong Pananaw sa Bansa: Panganib mula sa mga Nakikipagjetski* nina Zeus Salazar, Arvin Lloyd Pingul, Mark Joseph Pascua Santos, at Kevin Paul Martija (Bagong Kasaysayan, 2022).

⁴¹ Junley Lazaga & Ariel Tabag, *Buhay ni Lam-ang: Salin ng “Vida de Lam-ang (Antiguo Poema Popular de Ilocos)” na nalathala sa El Folklore Filipino (1890) ni Isabelo delos Reyes* (Komisyon sa Wikang Filipino, 2019).

Ang trato sa mga katutubo (na tatawagang Non-Christian Tribes) ay mananatili hanggang sa pagdating ng mga Amerikano. Taóng 1901 itatag ang Bureau of Non-Christian Tribes upang pag-aralan ang mga Filipinong pagmimisyonan ng Protestantismo. Ang retorika ng mga Amerikanong kolonisador ay “kaunlaran” at “sibilisasyon” na hayagang pagsasabing di-sibilisado ang mga pamayanan sa bulubundukin dahil naiiba ang kanilang kultura sa patag at sa Amerika. Espesipikong nakasaad sa Seksiyon 1 ng Batas 253 ang layon ng Bureau: *to determining the most practicable means for bringing about their advancement in civilization and material prosperity*.⁴²

Ang *minority*, *di-sibilisado*, at *di-kulturadong* pananaw sa mga katutubo ay bibitbitin ng pamahalaang Filipino hanggang sa pagbubuo ng Republika. Bukod syempre sa mataas na pananaw sa mga Amerikano bilang bayani at sugo ng kalayaan, Amerikanong estandard din ang pagkakawingan ng mga gawaing pampagpapaunlad gaya ng kaibuturan ng pagkokomisyon sa Community Development Planning Council, Philippine Community Development Plan, Philippine Arm on Community Development, at ng Presidential Assistant on National Minority sa ilalim ni Marcos. Alalaong-baga, hindi pa maunlad ang Filipinas kung hindi pa nito katulad ang Amerika at ibang kaunlaring bansa. Gayon na lamang din ang sanhi ng pagbuntot ng mga pangulo ng bansa sa mala-ayuda (pero pautang) ng Amerika at World Bank sa pananaw na ang imahen ng kaunlaran ay puti at kolonyal.

Sa kabilang banda, itong nabanggit na PANAMIN, na dapat ay gabay ng pangulo sa kaunlarang batay sa kultura at kasaysayan ng mga katutubo, ang mangunguna sa mas pagpapaigting pa ng agresyong naranasan ng Kordilyera mula’t sapol.

Si Macli-ing Dulag sa Chico River Dam

Taóng 1965, bilang isa sa mga proyektong pampagpapaunlad ng PACD⁴³, ilulunsad ang Chico River Basin Development Project. Kaisa ng pamahalaan ang Lanmayor International, Engineering and Development Corporation of the Philippines, at World Bank sa pananaguyod ng nasabing mga hydroelectric dam na magbibigay ng 1,010 megawatts ng koryente at murang irigasyon sa mga magsasaka ng Hilagang Luzon, kung saan kinukuha ang tone-toneladang bigas hanggang Mindanao.

Apat na dam ang bubunuin sa 1,400 kilometro kuwadrang haba ng Chico na tatagos sa mga bayan ng Sabangan (Chico I), Sadanga (Chico II), Basao (Chico III), Tomiangan Kalinga-Apayao (Chico IV), maging sa Tinglayan, Lubuagan, Pasil, Tabuk, Sagada, Bontoc, Bauko, at Barlig.

Ayon sa plano, maglilikha ang CRBDP ng libo-libong trabaho. Mapadadali rin nito ang pagdaloy ng tubig pang-irigasyon na siyang susi para bumaba ang presyo ng bigas at iba pang mga pananim. Gayundin, sa tulong ng Lanmayor at EDCP tiyak na magkakaroon na ng sapat na suplay ng koryente sa buong Luzon. Para sa PACD, malakihang gawaing pampagpapaunlad ang CRBDP

⁴² Act No. 253: *An Act Creating a Bureau of Non-Christian Tribes for the Philippine Islands* (1901). Inakses noong Enero 10, 2022, sa <https://elibrary.judiciary.gov.ph/thebookshelf/showdocs/28/35887>.

⁴³ Malaki ang gampanin ng Presidential Assistant on National Minorities sa CRBDP. National Commission on Indigenous Peoples na tawag ngayon dito.

dahil tutugunan nito ang ugat ng kahirapan sa bansa. Sagot ito sa mga problema ng mga Filipino.

Sa kabila ng tila positibong proyekto sisigaw ang hanay ng oposisyon sa pangunguna ng mga katutubong direktang sasagasaan ng mga dam. Para kasi magtagumpay ang “development” project, sandaang libong residente ang kinakailangang lumisan sa mga lupang ipinamana sa kanila ng mga ninuno. Dapat na lisanin ng libo-libong pamilya ang kanilang mga tahanan para maisakatuparan ang murang patubig at koryente at para matamasa ng Filipinas, partikular ng Hilagang Luzon, ang pangakong kaunlaran ng pamahalaang Marcos.

Ang pagpapalayas sa mga pangkat-etniko alang-alang sa itatayong dam ay pares sa paglisan ng mga katutubo mula patag tungong kabundukan noong umiral ang reducción ng mga Espanyol. Ang mga katutubong pinalalayas sa lupang titirikan ng Chico Dam ay ang parehong lupang kinultiba’t pinangalagaan ng sunod-sunod na henerasyon ng mga ninunong Kordilyera bilang pagtutol sa kolonyalismo. Ang agresyong ito ng pamahalaan ay parehong agresyong naranasan ng mga katutubo sa mga kolonisador magkagayo’y ipaglalaban nila ngayon ang kanilang karapatan.

Magiging saligan ng paglaban ng mga katutubo ang pagpapahalaga nila sa kasaysayan, kultura, at pamanang ansestral ng mga ninunong itinuturing nilang bayani. Gayundin, ang sukatan nila ng kaunlaran ay laging nakakawing sa kalikasan–kuhanan ng arawang pagkain at lugar-gampanan ng mga relihiyosong paniniwala. Sagrado ang lupang kanilang kinamumuhayan dahil impukan-kuhanan ito ng kanilang identidad na matagal nang nasasadlak sa matinding panggigipit kaya ngayo’y handa silang makipagbuno para muling maigiit ang sarili sa pamahalaang nagkikibit lamang ng balikat.

Pagsapit ng 1975, pangungunahan ni Macli-ing Dulag, *pangat* (lider ng baryo) ng Bugnay, ang “bodong” (peace pact) sa Tanglag upang pag-isahin ang Kordilyera laban sa nakaambang proyekto. Paninindigan ni Dulag na ang lupang katatayuan ng apat na dam ay mga lupang pangako at kakabit ng kanilang mga pamumuhay kaya hindi maaaring basta na lamang kamkamin mula sa gayong pangangalaga.

Binuo umano ng pamahalaan ang proyekto nang walang anumang konsultasyon sa pagitan ng mga pangkat-etnikong naninirahan sa baybaying Chico. Ayon kay Dulag:

I say to you, the question of the dams is more than political. The question is life – our Kalinga life. Apo Kabunian, the Lord of us all, gave us this land. It is sacred, nourished by our sweat. It shall become even more sacred when it is nourished by our blood.”⁴⁴

Lalawig ang oposisyon, hahaba ang diskusyon, at mauudlot nang ilang taon ang konstruksiyon ng dam. Ipag-uutos na paligiran ng mga militar ang mga baryong pinamumuhayan ng mga katutubo para sila’y hikayating sumang-ayon sa plano o di kaya’y takutin sa tuwina. Samantala, patuloy namang lalaban ang *pangat* para sa karapatan ng kaniyang mga nasasakupan hanggang Abril 24, 1980, sa araw ng masaker ni Dulag. Pagbabarilin siya ng mga kasapi ng

⁴⁴ Ma. Ceres Doyo & Nestor Castro, *Macli-ing Dulag: Kalinga Chief, Defender of the Cordillera* (University of the Philippines Press, 2015): 19.

Philippine Constabulary sa loob ng kaniyang munting tahanan sa pagnanais na patahimikin ang pinunong Kalinga ng Kordilyera na tutol sa gawaing pampagpapaunlad.⁴⁵

Sa mga negosasyong dinaluhan ni Dulag mananariwa ang pananaw niya sa kaunlaran at kung bakit mariing tinututulan ng pamayanan ang CRBDP:

If you destroy life in your search for what you say is the good life, we question it. Those who need electric lights are not thinking of us who are bound to be destroyed. Should the need for electric power be a reason for our death?⁴⁶

Kinukuwestiyon sa milyung ito ang pagpapakahulugan ng pamahalaan sa “kaunlaran” gayong ang CRBDP ay makasisira sa pamumuhay ng mga mamamayang nakayakap sa baybaying Chico. Ang proyektong nakaimahen para sa pagpapabuti ng bayan ay nagdulot lamang ng agresyon, opresyon, at pagpatay sa mga katutubo. Sabihin pa, ang mga gawaing pampagpapaunlad ng pamayanan ang siya mismong yumuyurak sa mga katutubong komunidad–kabalintunaan ng pangako ng community development framework.

Hayag din sa naturang sitwasyon ang “othering” o pagbubukod sa mga Filipino. Sino nga bang tunay na makikinabang sa proyektong pangkaunlaran sa Chico at para kanino ang mga gawaing pampagpapaunlad ng gobyerno?

Nilinaw ng dyornong si Ceres Doyo ang agam-agam ni Dulag tungkol sa mga hydroelectric dam. Hindi matanggap ng *pangat* na kailangang isakripisyo ng pamahalaan ang kanilang pamumuhay para sa kabutihan ng ibang tao. Dagdag pa, batid ni Dulag na hindi para sa kanila ang proyekto, kundi para sa mga dayuhan at mga lokal na negosyante lamang. Walang kabutihan at kaunlarang dulot ang dam sa Kalinga bagkus ay pulos paninira sa kultura at rekursong pangkabuhayan ng libo-libong katutubong Filipino.⁴⁷

Sa papel naman ni Dr. Maria Nela Florendo ng Unibersidad ng Pilipinas Baguio mababasa ang pahayag ng isa pang pangat kontra National Power Corporation. Idinadarang nito sa diskusiyon ang layon ng mga proyekto ng pamahalaan – kaunlarang pang-imprasktraktura o pantao?:

First, do you mean to construct the dams, whether the people affected like it or not? Second, what is really more important to you, the development of things or the development of people? Third, if you decided in favor of dam construction, are we not in this way being considered non-Filipinos? Or are we third class?⁴⁸

Sasaligin ng hanay ni Dulag ang konsepto ng kaunlaran sa Kordilyera, na, kung ang kaunlaran ay para sa lahat ng mamamayang Filipino, bakit ang proyekto sa Chico River ay hindi para sa mga katutubo? Bakit hindi nakalahok sa pagpapalano at konstruksiyon ang pala-palagay, kultura, at batas ng mga

⁴⁵ Ang kompletong talakay tungkol sa buhay at paninindigan ni Dulag ay mababasa gradwadong tesis ni Roderick Javar, *Sa Agos ng Ilog Chico: Talambuhay ni Macli-ing Dulag (1928?-1980)* (Unibersidad ng Pilipinas, Diliman, Quezon City, 2006).

⁴⁶ Bantayog ng mga Bayani, “Dulag, Macli-ing,” *Martyrs and Heroes*, Oktubre 15, 2015, inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.bantayog.org/dulag-macli-ing/>.

⁴⁷ Ceres Doyo, “Was Macli-ing Dulag Killed Because He Damned the Chico River?,” *Press Freedom Under Siege: Reportage that Challenged the Marcos Dictatorship* (University of the Philippines Press, 2019): 19.

⁴⁸ Nela Florendo, “The Movement for Regional Autonomy in the Cordillera from a Historical Perspective,” *Advancing Regional Autonomy in the Cordillera: A Sourcebook* (University of the Philippines Baguio Cordillera Studies Center, Oktubre 1994): 39.

pangat gayong dapat ay kabahagi sila sa anumang benepisyong makukuha mula sa mga ipatatayong dam?

Kasalukuyang Pakikibaka ng Kordilyera para sa Kaunlaran

Dulot ng aktibong pagtutol ng Kalinga kaya hindi na ipagpapatuloy ni Marcos ang CRBDP. Subalit, muli itong aaralin ng Kalinga Hydropower Inc. at DPJ Engineering and Consultancy pagsapit ng 2011 para sa posibilidad na maipagpapatuloy ang planong mga dam. Bagaman mauudlot ang pag-aaral, itutulak pa rin ito ni Pangulong Rodrigo Duterte hanggang sumapit ang 2017, kung kailan itatalaga ng rehimen ang Chico River Dam bilang isa sa unang labing-apat na proyekto ng BBB sa ilalim ng PDP 2017-2022.⁴⁹

Gaya rin ng mga nauna nang nabanggit, CPA ang pinakaaktibong tumututol sa ganang plano. Ipinapaliwanag ng grupo na ang “development” project na noon nang tinutulan nina Dulag ay huwad na proyektong pangkaunlaran sapagkat tanging mga dayuhan at mayayamang negosyante lamang ang makikinabang dito at hindi ang mga katutubo pati ang mga mamamayang Filipinong naninirahan sa Luzon. Hindi rin umano feasible at sustainable ang pagtatayo ng mga dam dahil hindi kinonsidera rito ang “development plan” na isinatitik ng mga katutubong mismong naninirahan sa Kalinga (at Kordilyera sa mas malakihang saklaw).⁵⁰

Ang paninindigan na ito na ng CPA ay paninindigang nakaugat sa kultura at kasaysayang naririnig sa mga awiting-bayang nauna nang lumaganap sa Kordilyera sa panahon ng pagkakaisa ng mga pangkat-etnikong aktibong kumontra sa mga proyekto ng diktadurang Marcos. Nilikom ni Javar sa kaniyang tesis ang sandaang awit ni Norma Lua sa Bugnay, Tinglayan, Kalinga na ginawang kompilasyon noong 1987. Sa ilang mga awitin maririnig ang mga ngalang Marcos at Amerikano tanda ng mulat na paninindigang politikal ng mga katutubo at pagsasabing ang tunay na kaaway ng kaunlaran ay hindi silang nasa bundok, kundi ang mga makasariling banyaga at Filipinong nakikipagkolaboreyt sa mga tusong banyaga:

Si Marcos ay nagplano
Pinakamalaking saplad sa Chico
Na naging suliranin ng mga tao
Sapagkat magpapalubog sa mga baryo
Sundalong libo-libo
Dumagsa sa mga pamayanan
Upang tiyakin ang pagtatayo,
Proyektong saplad
ng mga Amerikano.⁵¹

Kaugnay ito ng awit na naglalarawan sa kasaysayan ng pakikibaka ng Kordilyera–kasaysayan ng pang-aabuso ng mga kolonisador na naulit na noong panahon ng diktador ay nauulit pa rin sa kasalukuyan sa ilalim ni Duterte:

⁴⁹ Mayroon nang ibang kontraktor ang proyekto na pinasimulan ng San Lorenzo Builders and Developers Group (Karayan Inc.). Tsina na rin ang may hawak sa developer ngayon, sang-ayon sa pinirmahaang loan agreement ng Tsina at Filipinas.

⁵⁰ Cordillera Peoples Alliance, “Chico River Pump.”

⁵¹ Roderick Javar, “Pagyakap, Pag-angkop, at Pagsasakatutubo: Pagtatagpo ng mga Katutubong Tradisyon at Kaisipang Komunista ayon sa mga Kantahing-Bayan ng mga Kalinga,” *Saliksik E-Journal* (Unibersidad ng Pilipinas Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, Mayo 2017): 85-139; Roderick Javar, *Sa Agos ng Ilog Chico: Talambuhay ni Macli-ing Dulag (1928?-1980)* (Unibersidad ng Pilipinas, 2006). Tesis.

Ayon sa kuwento noong una
Ang mga tao'y masaya
Tinatamasa ang likas na yaman
At may pantay-pantay na karapatan
Dongdong-ay
Dumating ang mga Español,
Dala-dala ang Bibliya
Ito ang kinasangkapan
Sa pagwasak sa kultura
Dongdong-ay
Pinangunahan ni Andres [Bonifacio]
Ang pagtatanggol sa laya
Ngunit pumalit si Aguinaldo
Na nagbenta ng bansa sa mga Amerikano
Dongdong-ay
Kasunod na dumating mga Amerikano
Higit silang mapang-abuso
Dinambong ang yaman ng bansa
Inagaw mula sa Pilipinas
Dongdong-ay
Sa panahon ng paglikas
Sumuko sila sa mga Hapones
Pagkamabait sa sibilya'y tangkang ipinakita
Ngunit mapang-abuso rin pala
Dongdong-ay
Pagkaraan ng paglikas
Mga Hapones ay sumuko
Nagtagumpay ang mga gerilya
Ang hukbo ng bayan
Dongdong-ay
Sa ikalawang plano
Muling nagbalik ang mga Amerikano
Lumala ang paghihirap
at pang-aalipin sa mga tao
*Dongdong-ay*⁵²

Mahihinuha sa mga awitin na ang pinopopularisang kaunlaran, bukod sa katotohanang manupakturado ito ng mga nasa patag, ay nakasandig sa kaunlarang pinakahuluganan ni Esteva bilang kasangkapan ng panunupil ng mga Amerikano. Samakatuwid, masasabing ang kaunlaran, sa pananaw ni Marcos (at ni Duterte ngayon) ay parehong pananaw-Amerikano at hindi tunay na Filipino.

Naging konsistent ang CPA sa posisyon nitong makasaysayan: hindi dapat isinasawalang-bahala ang kapakanan ng mga katutubo sa anumang usaping pangkaunlaran, panlalawigan man o pambansa, lalo pa't nananalaytay sa kanilang identidad ang relasyon nito sa kalikasang nagsisilbing ugat ng kanilang buhay at kabuluhan. Wala umano dapat pinipiling panig ang mga proyekto ng pamahalaan, lalo pa't sa kasalukuyan ay mayroong Indigenous Peoples Rights Act na nagseseguro sa karapatan ng mga Kordilyeran mula 1997.

Upang magkatagpo ang pananaw ng Kordilyera at ng gobyerno, dapat na galangin at kilalanin ang pamumuhay ng mga katutubong nakaangkla sa tradisyon at kultura. Sa bansang multikultural at multilingguwal, nararapat lamang na huwag kibitang-balikat ang minorya sa usapin ng kabuhayan at kaunlaran.

⁵² Javar, "Pagyakap, Pag-angkop, at Pagsasakatutubo," 90-91.

Sa kabilang banda, ikinababahala naman ng mga Naneng, Dallak, at Minanga ang pag-uulit (o pagpapatuloy) ng kasaysayan sa oras na ipilit ng pamahalaang Duterte ang binagong-hubog na Chico River Dam project. Nakikinita nila ang dahas at opresyon sa hanay ng mga pangkat-etnikong pinababayaan ng naturang development plan.⁵³

Dagdag pa, iniulat ng CPA noong 2018 na ang militarisasyon sa panahon ni Dulag ay nagbabalik na sa kabundukan, ngayon, sa kumpas ni Duterte. Tinatakot ng mga militar ang mga katutubo para sumang-ayon sa mapanupil na balak ng mga korporasyon at kompanyang pangminahan—mga grupong makikinabang sa gawaing “pangkaunlaran” “daw”.⁵⁴

Hindi na nakapagtataakang mabigat na problema ng mga katutubo at ng CPA bilang kolektibong alyansa ng mga kultural na pangkat sa Kordilyera ang mismong konsepto ng kaunlaran sapagkat kabaligtaran nito ang kanilang nararanasan sa tuwing sinasabi ng pamahalaang para sa kabutihan ng mga Filipino ang palagay nila ay mga kilos na sisira lamang sa pamumuhay sa kabundukan. Para sa mga pangkat-etniko, mapayapang araw-araw sa piling ng lupang pamana ng mga ninuno ang makapagpapasagana ng mga sarili at hindi koryente o dam ng tubig na titindig sa kalupaang dantaon na nilang pinangalagaan.

Ayon kay Florendo, naniniwala ang CPA na ang Kordilyera ay tinatrato ng pamahalaan bilang “resource base” lamang. Dahil sa kuhanan lamang ng yaman ang bulubundukin ng Luzon kaya tuloy-tuloy ang agresyong nararanasan ng mga mamamayan dito. Dahil rekurso ang palagay ng Filipinas sa Kordilyera kaya nakaliligtaang may katutubong populasyon pang dapat pangalagaan at sahugan ng mga programang pangkaunlaran.⁵⁵ Gayon na lamang din ang saad ni Zenaida Pawid sa kumperensiya sa Baguio noong 1993:

The Chico River Dam and Cellophil fiascos focused international attention on a peoples previously written off as immaterial by the Philippine state. As the need to exploit resources demanded a sacrifice of the minority for the good of the majority, a Philippine state, the Filipino majority, even the World Bank was rudely shocked to find out that indeed a minority peoples existed in these areas. And these peoples refused to surrender their lands, their resources, their lifestyles.⁵⁶

Gayundin, hindi kinikilala ng batas ng bansa ang konsepto ng mga katutubo pagdating sa pagmamay-ari ng lupa at teritoryo. Kontradiksiyon ang batas sa bisa ng “ancestral lands” kahit na espesipiko itong nakasulat sa IPRA.⁵⁷ Wala

⁵³ SunStar, “Tribes Oppose.”

⁵⁴ Cordillera Peoples Alliance, “Cordillera IPs Intensify.”

⁵⁵ Florendo, “The Movement for Regional Autonomy”, 45.

⁵⁶ Zenaida Pawid, “Cordillera Nations in a Philippine State,” *Culture of Nationalism in Contemporary Philippine Society: Conference Proceedings* (University of the Philippines Baguio Cordillera Studies Center, Oktubre 1995): 140-143.

⁵⁷ Ani CPA, may mga probisyon sa IPRA na malabnaw na proteksiyon ng mga katutubo: The IPRA was enacted in 1997 as a result of efforts of various lobby groups and NGOs. While IPRA was hailed nationally and internationally as a landmark legislation that would pave the way for the implementation of the constitutional provision recognizing ancestral land and domain rights of indigenous peoples, CPA from the start, viewed IPRA as a masterpiece of deception and called for its rejection. The law must be exposed as a deceptive and divisive tool of the State and ruling classes against the people. While seemingly progressive in form, it was clear at the onset that IPRA would never be meaningful because recognizing indigenous peoples’ rights to land was inconsistent with the interest of the ruling classes. IPRA also set up the National Commission on Indigenous Peoples (NCIP), which indeed became instrumental in surrendering ancestral lands to capitalist mining,

ring sapat na kinatawan sa pamahalaan ang mga pangkat-etnikong nasa bulubundukin na nagiging sanhi ng iregularidad sa pananaw-sosyopolitikal ng mga “tagaloob” at “tagalabas”. At para masolusyonan ito, isinusulong ng CPA ang pambansang pagkilala sa “right to economic property and the rights to peace and security” ng Kordilyera.⁵⁸

Walang “Kaunlaran” sa Kordi

Oktubre noong 2020, sa kasagsagan ng pandemya, ay makatatanggap ang CPA ng memorandum mula sa Department of Public Works and Highways sa CPA tungkol sa balak nitong demolisyon sa Bantayog ng Tatlong Bayani ng Kordilyera na nasa Kalinga. Ani DPWH, ang monumento nina Dulag, Pedro Dungoc, at Lumabaya Gayudan—ang tatlong martir ng Chico River Dam—ay “obstruction” dahil nakahambalang sa pangunahing kalsadang dinaraan ng mga sasakyan.⁵⁹ Naturalmente, tinutulan ito ng CPA at ng Bantayog ng mga Bayani sapagkat higit pa sa pagiging bantayog, silang tatlo ay simbolo ng kasaysayan, kultura, at manipestasyon ng matapang na pakikibaka ng mga pangkat-etniko sa Kordilyera laban sa saplad at huwad na kaunlaran sa panahon ng diktadura.

Inaasahan naman na natin ang pagtutol ng CPA at ng mga katutubo sa naturang demolisyon subalit ang kakatwa rito ay yaong pag-uuri ng DPWH sa bantayog bilang sagabal at hadlang sa daloy ng trapiko—wangis sa matagal na panahon nang paglalarawan ng mga kolonisador sa mga katutubo bilang tagalabas at anti-Kristiyanong tutol sa pambansang kaunlaran.

Sa panahon ngayon na muling pinalalayas ang Kordilyera para sa pagtutuloy ng saplad na Chico River Dam, ang paggiba ng DPWH ay maaaring basahin bilang dobleng pasakit para sa mga katutubo na ang una’y di-pagkilala sa kanilang interes at ang pangalawa’y pagbubura ng kanilang kasaysayan ng pakikibaka sa kamalayang pambansa. Sabi nga ng CPA:

Demolishing the monument is double injustice to the Anti-Chico Dams heroes...Until now, justice has not been served, Now, his monument along with other heroes and martyrs is also bound to be destroyed.⁶⁰

Daantaon na ang nagdaan pero ang pananaw minorya sa Kordilyera ay nakaukit pa rin sa pamahalaang mapanggipit mula Marcos hanggang Duterte. Sa halip na isahog sa mga planong pambansa’y tinatanaw pa rin silang tagalabas at “obstruction” sa lipunan. Susog nga sa tinuran ni Florendo, kamkaman lamang ng yaman ang tingin sa Kordilyera hindi mamamayang Filipino.

destructive energy projects, and other private interests. Nasa Cordillera Peoples Alliance, “IPRA and NCIP: 17 Years of Indigenous Peoples Rights Violations,” *Cordillera Peoples Alliance*, Oktubre 24, 2014, inakses noong Enero 10, 2022. <https://cpaphils.wordpress.com/2014/10/24/ipra-and-ncip-17-years-of-indigenous-peoples-rights-violations/>.

⁵⁸ Florendo, “The Movement for Regional Autonomy”, 46.

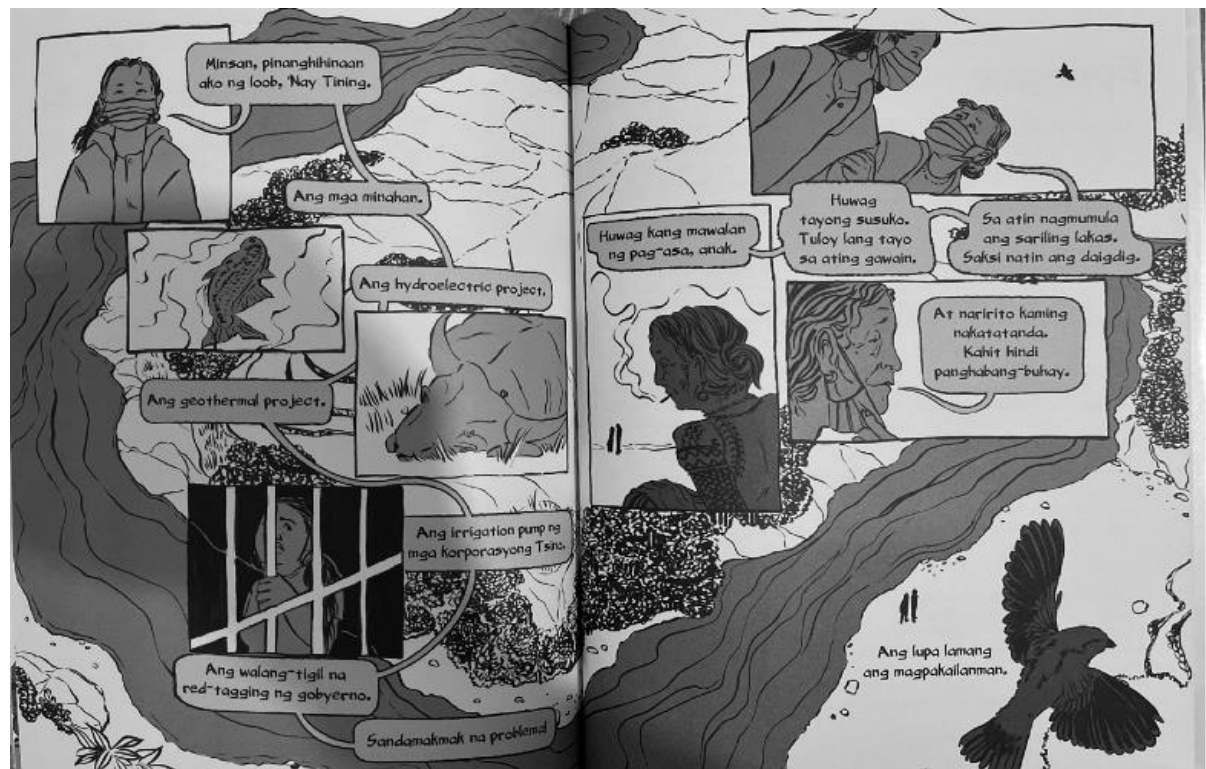
⁵⁹ Rose Carmelle Lacuata, “Seen as ‘Obstruction’, DPWH Orders Removal of Chico Dam Heroes’ Monument ni Kalinga, *ABS-CBN News*, Oktubre 21, 2020, inakses noong Enero 10, 2022. <https://news.abs-cbn.com/news/10/21/20/seen-as-obstruction-dpwh-orders-removal-of-chico-dam-heroes-monument-in-kalinga>.

⁶⁰ Cordillera Peoples Alliance, “Stop the Demolition of the Monument of Anti-Chico Dams Struggle Heroes,” *Change.org*, n.d., inakses noong Enero 10, 2022. <https://www.change.org/p/departament-of-public-works-and-highways-stop-the-demolition-of-anti-chico-dams-struggle-monument>.

Makalipas ang ilang buwan, ililimbag ng Gantala Press at Nina Martinez ang *Dawwang: Kababaihang Tagapagtanggol ng Kordilyera* bilang tugon sa nagpapatuloy na hámon ng panahon. Sa paunang salita ni Jill Cariño, direktor ng Philippine Task Force for Indigenous Peoples Rights, pangangatwiranang bagaman “lumipas” na ang naratibo ni Leticia Bula-at o Manang Tining dahil siya’y namulat sabay ni Dulag, ang suliraning ito ay nananatili pa ring suliranin ngayon (sa nagpanibagong-hubog na Chico River Dam). Wika ni Cariño:

We now face problems of land grabbing and displacement due to destructive projects encroaching in our communities. Mining, hydroelectric dams, energy projects, special economic zones, monocrop plantations, national parks, highways, and other large-scale projects are being planned and implemented to exploit our resources for profit. In addition, we are marginalized and discriminated against as seen in many remote communities where basic social services are direly lacking and inaccessible.⁶¹

Ipinoposisyon ng *Dawwang* ang mga katutubo sa kasaysayan ng Filipinas sa kasalukuyang panunungkulan ni Duterte na pilit bumubura kina Dulag at nagpapahina sa puwersa ng mga kilusang pambayan gaya ng CPA. Kontra rin ito sa pagpapatuloy niya ng mala-diktador na agresyong panlipunan noon ni Marcos at ng kaniyang mga galamay, lalo na kung babanggiting ang pinuno ng NCIP ay kaalyadong retiradong militar, isang *chuchacho*—brutal na sundalong kalaban ng katutubo—kung tawagin ng mga pangkat-etniko sa bulubundukin.⁶²

Larawan 2: Pahina mula sa *Dawwang* ng Gantala Press at Nina Martinez⁶³

Ang tunggalian ngayon sa panahon ni Duterte ay pananaguyod at paggalang sa kasaysayan ng Kordilyera. Panawagan din ito sa taumbayan na ang danas ng mga katutubo ay marapat na kilalanin bilang panaghoy ng bayan at ang interes nilang magkaroon ng nakapagsasariling pamayanang may kaunlarang

⁶¹ Gantala Press, *Dawwang: Kababaihang Tagapagtanggol ng Kordilyera* (Gantala Press at Nina Martinez, 2021): 1-2.

⁶² Doyo, “Macli-ing Dulag.”

⁶³ Gantala Press, *Dawwang: Kababaihang Tagapagtanggol ng Kordilyera* (Gantala Press at Nina Martinez, 2021): 37-38.

nakabatay sa siglo-siglo nang pagkilos ay bahagi rin ng kabuoan ng mga Filipino. Sapagkat kung ang mga proyektong gaya ng CRPIP ay bibihisan at popularisahan na hakbang pangkaunlaran na ang katuturan ay nakaangkla sa kanluraning estandard na puti at kolonyal, masasabi ngang walang tunay na “kaunlaran” sa Kordi.

Sa huli, ang hámon ay laging babalik sa tuwirang pagkilala sa komprehensibong karapatan ng mga katutubo at pagbibigay sa kanila ng kalayaang magpasiya sa sarili na makakamit lamang kung magkakaroon ng ganap na awtonomiya, “genuine regional autonomy”, ang Kordilyera. Ang tunay na kaunlaran ay makararating lamang sa mga katutubo ng bulubundukin kung mayroong right to self-determination, pagkilala sa matagal na nitong ninanais na kasarinlan.⁶⁴

⁶⁴ Cordillera Peoples Alliance, “IPRA and NCIP.”

Mga Sanggunian:

“No to the Chico River/Karayan Dam Project!” *Change.org*, n.d.
<https://www.change.org/p/no-to-the-chico-river-karayan-dam-project>.

ABS-CBN News, “Debt trap? Finance dept defends Chico River loan deal with China,” *ABS-CBN News*, Marso 8, 2019. <https://news.abs-cbn.com/video/business/03/08/19/debt-trap-finance-dept-defends-chico-river-loan-deal-with-china>.

Acabado, Stephen/ “The Archaeology of Pericolonialism: Responses of the “Unconquered” to Spanish Conquest and Colonialism in Ifugao, Philippines.” *International Journal of Historical Archaeology*. Springer, Abril 08, 2016.

Act No. 253: An Act Creating a Bureau of Non-Christian Tribes for the Philippine Islands. 1901.
<https://elibrary.judiciary.gov.ph/thebookshelf/showdocs/28/35887>.

Bantayog ng mga Bayani. “Dulag, Macli-ing.” *Martyrs and Heroes*, Oktubre 15, 2015.
<https://www.bantayog.org/dulag-macli-ing/>.

Canlas, Jomar, at TMT. “SC Justice Cautions Govt on China Loan for Chico Dam.” *The Manila Times*, Marso 25, 2019.
<https://www.manilatimes.net/2019/03/25/news/top-stories/sc-justice-cautions-govt-on-china-loan-for-chico-dam/530357>.

Cordillera Peoples Alliance. “Chico River Pump Irrigation Project Loan Agreement, A Sell-out of Ancestral Land and Philippine Sovereignty.” *Cordillera Peoples Alliance*, Marso 7, 2019.
<https://www.cpaphils.org/crpip.html>.

_____. “Cordillera IPs Intensify the Fight Against Tyranny to Defend Ancestral Land, Life, and Rights.” *Cordillera Peoples Alliance*, Agosto 6, 2019. <https://www.cpaphils.org/cordillera-ips-intensify-the-fight-against-tyranny-to-defend-ancestral-land-life-and-rights.html>.

_____. “IPRA and NCIP: 17 Years of Indigenous Peoples Rights Violations.” *Cordillera Peoples Alliance*, Oktubre 24, 2014.
<https://cpaphils.wordpress.com/2014/10/24/ipra-and-ncip-17-years-of-indigenous-peoples-rights-violations/>.

_____. “Stop the Demolition of the Monument of Anti-Chico Dams Struggle Heroes.” *Change.org*, n.d.
<https://www.change.org/p/departments-of-public-works-and-highways-stop-the-demolition-of-anti-chico-dams-struggle-monument>.

Cordillera Regional Development Plan 2017-2022. Cordillera Administrative Region, n.d. <https://car.neda.gov.ph/tag/regional-development-plan-2/>.

- Doyo, Ceres. "Was Macli-ing Dulag Killed Because He Damned the Chico River?." *Press Freedom Under Siege: Reportage that Challenged the Marcos Dictatorship*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2019.
- Doyo, Ma. Ceres & Castro, Nestor. *Macli-ing Dulag: Kalinga Chief, Defender of the Cordillera*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2015.
- Encabo, Louie. "Understanding The Problematic Chico River Pump Irrigation Project." *The Defiant*, Abril 5, 2019. <https://thedefiant.net/understanding-the-problematic-chico-river-pump-irrigation-project/>.
- Esteva, Gustavo. "Development." *The Development Dictionary, n. A Guide to Knowledge as Power*, inedit ni Wolfgang Sachs. London: Zed Books, 2010.
- Florendo, Nela. "The Movement for Regional Autonomy in the Cordillera from a Historical Perspective." *Advancing Regional Autonomy in the Cordillera: A Sourcebook*. Baguio: University of the Philippines Baguio Cordillera Studies Center, Oktubre 1994.
- Freedom of Information Philippines. *Preferential Buyers' Credit Loan Agreement on the Chico River Pump Irrigation Project*, Marso 18, 2019. <https://www.foi.gov.ph/requests/aglzfVmb2kGhyHQsSB0NvbnRlbnQiEERPRi0wMjUwNzM5NTQyNzYM>.
- Gantala Press, *Dawwang: Kababaihang Tagapagtanggol ng Kordilyera*. Maynila: Gantala Press at Nina Martinez, 2021.
- Guyguyon, Patricio. "History of Chico River Project." *Philippine Political Science Journal* 6.9 (1979): 109-114. doi: [10.1080/01154451.1979.9754049](https://doi.org/10.1080/01154451.1979.9754049).
- Herman, Edward, at Noam Chomsky. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon, 2002.
- Javar, Roderick. *Sa Agos ng Ilog Chico: Talambuhay ni Macli-ing Dulag (1928?-1980)*. Lungsod Quezon: Unibersidad ng Pilipinas Diliman, 2006.
- _____. "Pagyakap, Pag-angkop, at Pagsasakatutubo: Pagtatagpo ng mga Katutubong Tradisyon at Kaisipang Komunista ayon sa mga Kantahing-Bayan ng mga Kalinga." *Saliksik E-Journal* 7.2. Lungsod Quezon: Unibersidad ng Pilipinas Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, Mayo 2017.
- Javar, Roderick & John Carlo Santos, "Silang Mga Isinasantabi't Patuloy na Nilulupig: Ang mga Katutubong Pamayanan sa Ilalim ng Dutertismo at Diktadurang Marcos," *Babala ng Pantayong Pananaw sa Bansa: Panganib mula sa mga Nakikipagjetski* nina Zeus Salazar, Arvin Lloyd Pingul, Mark Joseph Pascua Santos, at Kevin Paul Martija. Maynila: Bagong Kasaysayan, 2022.
- Jimenez-Tan, Ma. Corazon. *Community Development: A Practice and A Discipline*. Quezon City: University of the Philippines College of Social Work and Community Development, 2015.

- Lacuata, Rose Carmelle, “Seen as ‘Obstruction’, DPWH Orders Removal of Chico Dam Heroes’ Monument ni Kalinga. *ABS-CBN News*. Oktubre 21, 2020. <https://news.abs-cbn.com/news/10/21/20/seen-as-obstruction-dpwh-orders-removal-of-chico-dam-heroes-monument-in-kalinga>.
- Lapniten, Karlston. “‘The River Will Bleed Red’: Indigenous Filipinos Face Down Dam Projects.” *Mongabay: News & Inspiration from Nature’s Frontline*, Pebrero 26, 2021. <https://news.mongabay.com/2021/02/the-river-will-bleed-red-indigenous-filipinos-face-down-dam-projects/>.
- Lazaga, Junley & Ariel Tabag. *Buhay ni Lam-ang: Salin ng “Vida de Lam-ang (Antiguo Poema Popular de Ilocos)” na nalathala sa El Folklore Filipino (1890) ni Isabelo delos Reyes*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2019.
- Longacre, William & James Skibo. “An Introduction to Kalinga Ethnoarchaeology.” *Kalinga Ethnoarchaeology: Expanding Archaeological Method and Theory*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1994.
- National Economic and Development Authority. *2017-2022 Public Investment Program*. National Economic and Development Authority, 2018. <https://neda.gov.ph/2017-2022-public-investment-program/>.
- National Irrigation Administration – Cordillera Administrative Region. “Chico River Pump Irrigation Project Rises in Kalinga and Cagayan.” *NIA*, Hunyo 8, 2018. <http://car.nia.gov.ph/?q=content/chico-river-pump-irrigation-project-rises-kalinga-and-cagayan>.
- National Irrigation Administration. “NIA Chico River Ahead of Schedule.” *NIA*, Setyembre 5, 2019. <https://www.nia.gov.ph/?q=content/nia-chico-river-project-ahead-schedule>.
- Panda, Ankit. “Sri Lanka Formally Hands Over Hambantota Port to Chinese Firms on 99-Year Lease.” *The Diplomat*, Disyembre 11, 2017. <https://thediplomat.com/2017/12/sri-lanka-formally-hands-over-hambantota-port-to-chinese-firms-on-99-year-lease/>.
- Pawid, Zenaida. “Cordillera Nations in a Philippine State.” *Culture of Nationalism in Contemporary Philippine Society: Conference Proceedings*. Baguio: University of the Philippines Baguio Cordillera Studies Center, Oktubre 1995.
- Philippine Development Plan 2017-2022*. National Economic and Development Authority, n.d. <https://pdp.neda.gov.ph/updated-pdp-2017-2022/>.
- Preferential Buyer’s Credit Loan Agreement on the Chico River Pump Irrigation Project between The Export-Import Bank of China as Lender and the Government of the Republic of the Philippines, Acting By and through the Department of Finance as Borrower*. Abril 10, 2018. <https://www.dof.gov.ph/download/loan-agreement-on-the-chico-river-pump-irrigation-project/>.

Rey, Aika. "Revise, Revise, Revise: Duterte's Build, Build, Build List Evolving up to the End." *Rappler*, Hulyo 20, 2021. <https://www.rappler.com/business/duterte-build-build-build-program-evolving-list-moving-timelines-end-term/>.

River Basin Control Office. *Cagayan River Basin*. Department of Environment and Natural Resources, n.d. <https://riverbasin.denr.gov.ph/river/cagayan>.

Scott, William Henry. "Northern Luzon." *Barangay: Sixteenth Century Philippine Culture and Society*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1994.

_____. *The Discovery of the Igorots: Spanish Contacts with the Pagans of Northern Luzon*. Maynila: New Day Publishers, 1974.

SunStar. "Tribes Oppose Dam Project in Chico River." *SunStar*, Mayo 4, 2017. <https://www.sunstar.com.ph/article/139951/Business/Tribes-oppose-dam-project-in-Chico-River>.